
UITZONDERLIJKE VROUWEN

EEN CASE STUDY NAAR VIER DIRECTRICES IN NEGENTIENDE-EEUWS NEDERLAND

Bachelor Scriptie
Marloes van der Linden (3362663)

Universiteit Utrecht
Taal en Cultuurstudies
Begeleider: drs. Fia Dieteren

25 juni 2012
10.738 woorden

INHOUDSOPGAVE

Inleiding.....	3
1. Gescheiden Sferen?.....	5
§ 1.1 Een nieuw burgerlijk ideaal.....	5
§ 1.2 Liefdadigheid en maatschappelijk nut.....	6
§ 1.3 Vrouwen en prestaties	7
§ 1.4 De publieke sfeer in de negentiende eeuw.....	8
2. Vier directrices.....	10
§ 2.1 Anna HenrÛtte Swellengrebel (1810-1874).....	10
§ 2.2 Petronella Voûte (1804-1877).....	10
§ 2.3 Mijndina Adriana Antoinette BoÛseken (1825-1871).....	11
§ 2.4 Sara Katharina de Bronovo (1817-1887).....	13
3. Succesfactoren.....	14
§ 3.1 Geboortedatum.....	14
§ 3.2 Sociale achtergrond.....	15
§ 3.3 Opleiding.....	17
§ 3.4 Religie.....	18
§ 3.5 Persoonlijkheid.....	19
4. Emancipatie, vrouwenbeweging en de eerste feministische golf.....	21
§ 4.1 Machtig in de zorg.....	21
§ 4.2 Het RÛveil en de vrouwenbeweging.....	22
§ 4.3 Prostitutiebestrijding.....	24
§ 4.4 Publicaties.....	24
Conclusie.....	26
Literatuurlijst.....	28

INLEIDING

Volgens verschillende historici wordt de burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw gekenmerkt door gescheiden sferen. Hierbij wordt meestal een scheiding tussen de publieke en de private sfeer bedoeld. De vrouw behoort in deze theorie vooral tot de private sfeer en de man tot de publieke sfeer. Vrouwen werden geassocieerd met huiselijkheid, terwijl mannen publieke functies bekleedden. Dit geldt in het bijzonder voor de vrouwen uit de hogere burgerij en in mindere mate voor vrouwen uit de arbeidersklasse.

Twee historici die schrijven over gescheiden sferen in de negentiende eeuw zijn Leonore Davidoff en Catharine Hall. Zij stellen in hun boek *Family Fortunes* dat zich een publieke wereld heeft ontwikkeld in de negentiende eeuw waarin zeer weinig plaats was voor burgerlijke vrouwen. Alleen in sommige filantropische organisaties waren vrouwen nodig om zich bezig te houden met vrouwenzaken. Ook in de politiek en het maatschappelijk middenveld was vrijwel geen plaats voor actieve deelname van vrouwen (Davidoff & Hall 1988: 416). Naast auteurs als Davidoff en Hall die de theorie van gescheiden sferen onderschrijven, zijn er historici die het concept van de gescheiden sferen in de negentiende eeuw ter discussie stellen. Zo stelt Amanda Vickery dat de scheiding tussen man en vrouw, publiek en privé van alle tijden en alle culturen is, en niet specifiek toebehoort aan de negentiende eeuw. Vickery schrijft dat het beeld van gescheiden sferen is gebaseerd op negentiende-eeuwse etiquette boeken, die geen correcte voorstelling geven van de realiteit (Vickery 1993: 383-384). Daarnaast betoogt Linda Clark dat ondanks de beperkingen die vrouwen ervoeren in de negentiende eeuw op basis van hun sekse er wel degelijk vrouwen waren in Europa die taken uitvoerden in de publieke sfeer en hier ook erkenning voor kregen (Clark 2008: 3). In hoeverre er volgens deze auteurs sprake is van een ideologie van gescheiden sferen in negentiende-eeuws Nederland en Europa zal in het eerste hoofdstuk van deze scriptie onderzocht worden.

Uit het Nederlands Biografisch portaal blijkt dat er vrouwen waren die zich niet beperkten tot werkzaamheden in de privésfeer, ondanks de ideologie van gescheiden sferen die heerste in de negentiende eeuw. Voorbeelden hiervan zijn vier vrouwen die aangemerkt staan als directrice van een grote organisatie of stichting, namelijk: Anna Henriëtte Swellengrebel, directrice van het Utrechts diaconessenhuis, Mijndina Adriana Antonetta Boëseken, adjunct directrice van de cellulaire gevangenis Amsterdam, Petronella Voûte, directrice van Asyl Steenbeek en Sara Katharine de Bronovo, directrice van het Haagse Diaconessenhuis. Deze vier directrices vormen samen de case study waarop dit onderzoek gebaseerd is. Mijn keuze voor deze vier vrouwen is gebaseerd op het feit dat zij allen geboren zijn in het eerste kwart van de negentiende eeuw en

daardoor tijdgenoten zijn. Daarnaast is er voldoende biografische informatie over hen beschikbaar om dit onderzoek op te baseren.

In deze scriptie wordt onderzocht wat ertoe leidde dat de vier gekozen directrices uitzonderlijk waren in het verrichten van hun publieke taak. Uit de biografische gegevens blijkt namelijk dat zij niet alleen werkzaam waren in de privé sfeer en uitvoerende taken hadden binnen de filantropie, maar ook organisatorische taken op zich namen en eigen werk publiceerden. Dit was uitzonderlijk omdat het voor vrouwen uit de hogere burgerij absoluut niet gebruikelijk was om in een publieke functie op te treden en zich in te zetten voor maatschappelijke kwesties. In hoofdstuk twee zullen de vier directrices en hun publieke functies nader geïntroduceerd worden, met behulp van biografische gegevens en een aantal primaire bronnen. In hoofdstuk drie zal onderzocht worden welke factoren ertoe hebben bijgedragen dat de vier vrouwen deze functies bekleedden. De factoren die gehanteerd worden om onderzoek te doen naar de vier vrouwen zijn dezelfde die Olive Banks en gebruikt in haar boek *Becoming a Feminist* en die Linda Clark hanteert in haar boek *Women and Achievement*.

Voor deze methode is gekozen omdat Amanda Vickery in haar artikel 'Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History' stelt dat case studies een goede manier zouden zijn om de positie van de vrouw in de negentiende eeuw te onderzoeken. Tenslotte is er nog een derde vraag die in deze scriptie onderzocht wordt. De vier vrouwen waren directrice in de periode tussen 1846 en 1887. Pas aan het einde van dit tijdvak ging de vrouwenkwestie een rol spelen en ook de eerste feministische golf begon pas in 1870. De vraag is daarom of vrouwenbewegingen, emancipatie en feminisme al aan de orde waren in de periode dat de vier vrouwen directrices waren. Waren deze vier vrouwen voorvechters van het vroege feminisme? Of waren de vier vrouwen niet betrokken bij feministische ontwikkelingen en handelden zij uit andere overtuigingen? Om deze vragen te beantwoorden in het laatste hoofdstuk van deze scriptie zal ik gebruik maken van het boek *The Rise of Caring Power* geschreven door Annemieke van Drenth en Francisca de Haan alsmede van het artikel 'De wereld van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme' van Tineke de Bie en Wantje Fritschy.

1. GESCEIDEN SFEREN?

Over gescheiden sferen in de negentiende eeuw bestaan verschillende opvattingen. De vraag in hoeverre gescheiden sferen een rol speelden in negentiende-eeuws Europa zorgt voor een levendige historiografische discussie tussen verschillende auteurs. In dit hoofdstuk zal deze discussie uiteengezet worden. Dit is noodzakelijk om een achtergrond te schetsen waartegen de levens van de vier vrouwen geplaatst zullen worden in dit onderzoek. Om hun uitzonderlijke positie in de maatschappij te onderzoeken, is het namelijk nodig om de verschillende visies op de dominante ideologie die in de negentiende eeuw bestond ten opzichte van de vrouw uiteen te zetten.

§ 1.1 EEN NIEUW BURGERLIJK IDEAAL

De Nederlandse historica Josine Blok stelt dat vanaf het einde van de achttiende eeuw in Nederland een nieuw burgerlijk ideaal ontstond. Vóór deze periode verlangde zowel man als vrouw naar rust en orde, waarbinnen de vrouw voor het huishouden zorgde en de man de kost verdiende. Het nieuwe burgerlijk ideaal voegde hier echter aan toe dat men ging verlangen naar een 'huislijk koninkrijk' waarin huiselijk geluk een belangrijke rol speelde (Blok 1998: 124). De taak van de vrouw was nog steeds om voor het huishouden te zorgen en haar man te behagen, maar de man diende zich vooral nuttig te maken voor zowel de maatschappij in het algemeen als het gezin. Een harmonisch huwelijk werd in de negentiende eeuw gezien als een belangrijke remedie tegen maatschappelijk verval (Blok 1998: 124). Volgens Blok ging Nederland mee in deze algemene Europese tendens van gescheiden sferen (Blok 1998: 131). In de negentiende eeuw herleefde namelijk de gedachte de burgerlijke vrouw door haar sekse per definitie uitsloten werd van deelname aan betaalde arbeid (Blok 1998: 133). De burgerlijke cultuur onderscheidde zich door deze strikte scheiding van de daaraan voorafgaande perioden in de geschiedenis. Blok betoogt dat deze hardnekkige verdeling, die nog zichtbaar bleef tot halverwege de twintigste eeuw, in de negentiende eeuw een middel was voor de burgerij om zich te onderscheiden. Waar voorheen niet werken werd gezien als een groot voorrecht, werd in de negentiende eeuw het maatschappelijk nut belangrijk. Hierdoor ontstond de rolverdeling van de man als kostwinner en de vrouwelijke huiselijkheid als belangrijke graadmeter voor burgerlijke welvaart en orde (Blok 1998: 134).

De Britse historica Amanda Vickery zegt net als Blok dat hoewel vrouwen al ver in de geschiedenis geassocieerd werden met het huis en privé domein, strikte gescheiden sferen voor mannen en vrouwen een fenomeen is dat zich pas voordoet wanneer met spreekt over de negentiende eeuw (Vickery 1993: 383). Vickery stelt dat volgens deze historiografie van gescheiden sferen de verheerlijking van de huiselijke vrouw als vanzelf resulteerde in een afname van de vrouwelijke aanwezigheid in de publieke sfeer. Zij deelt de mening van Blok dat

deze huiselijke waarden een belangrijk onderdeel vormden voor collectieve identiteit van de nieuwe opkomende middenklasse (Vickery 1993: 384). Vickery betoogt echter dat in geen enkele eeuw voor de twintigste eeuw de vrouw zoveel publieke vrijheden en mogelijkheden genoot. Daarom kunnen volgens haar de achttiende eeuw of de eeuwen daarvoor niet gezien worden als een gouden eeuw voor de vrouw en zijn de zogenaamde gescheiden sferen zoals in de negentiende eeuw al eeuwenlang aanwezig. Hierdoor kan volgens Vickery het concept gescheiden sferen niet gebruikt worden om specifiek de ontwikkelingen in de negentiende eeuw te duiden (Vickery 1993: 413). Hierin verschilt zij van mening met Blok, die stelt dat gescheiden sferen juist kenmerkend waren voor de maatschappelijke verhoudingen in de negentiende eeuw.

Beide auteurs zijn dus van mening dat de ideologie van gescheiden sferen in de negentiende eeuw als leidend beschouwd kan worden. Het was echter door de economische ontwikkelingen in het Nederland van de negentiende-eeuw voor de burgerij niet altijd mogelijk om deze strikte scheiding te handhaven in de periode voorafgaand aan de jaren 1850-1860 (Blok 1998: 137). Het moest immers wel financieel mogelijk zijn voor het gezin dat de vrouw niet bijdroeg aan het gezamenlijke inkomen.

§ 1.2 LIEFDADIGHEID EN MAATSCHAPPELIJK NUT

Hoewel het dus vaak de taak was voor de burgerlijke vrouw om zich met het huishouden bezig te houden, deed zij dit meestal niet zelf maar had het gezin hier personeel voor (Blok 1998: 144). Dit leidde ertoe dat de vrouw van burgerlijke afkomst zich maatschappelijk nuttig gingen maken, bijvoorbeeld door liefdadigheid. Blok stelt dat vrouwen soms ook zitting hadden in de besturen van de liefdadigheidsorganisaties, maar hun taak omvatte vooral het actief verlenen van zorg (Blok 1998: 145). Deze zorgverlening richtte zich vaak specifiek op hulpbehoevenden van de eigen sekse.

Een ander gevolg van de scheiding van sferen in de negentiende eeuw was een sociaal probleem dat zich in de jaren 1860 voordeed in Nederland. Het aantal huwelijken nam af doordat er een groeiend aantal mannen was die zich geen vrouw konden veroorloven. Binnen de ideologie van gescheiden sferen was de man namelijk de enige kostwinner van het gezin. Dit leidde ertoe dat het aantal ongehuwde vrouwen toenam. Hoewel deze toename statistisch gezien niet drastisch te noemen is, ervoer de burgerij deze ongehuwde vrouwen die ten laste bleven van de eigen familie als een financieel problematische kwestie (Blok 1998: 155). Daarbij werden deze vrouwen voor hun inkomsten volledig afhankelijk van hun mannelijke familieleden. Om een levensdoel te vinden ging een deel van deze groep vrouwen zich wijden aan de sociale zorg die in de negentiende eeuw verder uitgebreid werd. Zo werd filantropie een belangrijke manier voor alleenstaande vrouwen om zich nuttig te maken in de maatschappij, in tegenstelling tot

moeders waren zij in staat om veel tijd te besteden aan bijvoorbeeld scholen. Daarnaast werd het betrokken zijn in een dergelijke organisatie ook gezien als een goede manier om een echtgenoot te ontmoeten (Davidoff & Hall 1988: 431). Een kleiner deel van de groep ongehuwde vrouwen oefende in de laatste decennia van de negentiende eeuw ook kritiek op dit maatschappelijk systeem van geïnstitutionaliseerd sekseverschil (Blok 1998: 155). Hierdoor ontstond ook een zeer kleine groep (ongehuwde) vrouwen die een burgerlijk beroep uitoefenden en hierdoor in een grijs gebied verkeerden tussen de traditionele vrouwelijkheid en de mannelijke publieke sector anderzijds (Blok 1998: 156). Van deze groepen ongehuwde vrouwen zijn de vier directrices uit de case studies van dit onderzoek een voorbeeld. Hun burgerlijke staat zal in hoofdstuk drie uitgebreider behandeld worden.

§ 1.3 VROUWEN EN PRESTATIES

Het feit dat een groep burgerlijke vrouwen zich inzette voor liefdadigheid en sommigen zelfs de publieke sector betraden, sluit aan bij het betoog van historica Linda Clark die schrijft over vrouwen en hun prestaties in negentiende-eeuws Europa. Zij zegt over gescheiden sferen dat vrouwen net als mannen beperkt of gestimuleerd werden door hun sociale klasse, opleiding, religie, etniciteit, geboorteplaats en opvoeding (Clark 2008: 1). Dit zijn dezelfde factoren die Olive Banks hanteert in haar onderzoek naar de eerste feministische golf, die tevens gebruikt zullen worden voor de beantwoording van de hoofdvraag van deze scriptie. Daarnaast werden vrouwen specifiek ook nog beperkt door hun vrouw-zijn, of zoals Clark het formuleert, zij worden beperkt door een aantal sociaal geconstrueerde overtuigingen over de psychische en fysieke gesteldheid van de vrouw (Clark 2008: 1). Binnen deze wijdverspreide retoriek van gescheiden sferen tussen het mannelijke, publieke en het vrouwelijke, huiselijke waren er volgens Clark in de realiteit wel meer mogelijkheden voor vrouwen. Zo werd het onderwijs voor zowel jongens als meisjes uitgebreid. Daarnaast stelt Clark dat de maatschappij vrouwen die deelnamen aan enigszins publieke activiteiten kon rechtvaardigen doordat hun vrouwelijke kwaliteiten belangrijk konden zijn om het algemeen belang te dienen (Clark 2008: 2). Dit gold vooral voor vrouwelijke onderwijzers, verpleegsters en sociaal werksters en voor vrouwen in de hogere klassen die liefdadigheidswerk deden. De vier directrices Swellengrebel, Boëseken, Voûte en Bronovo behoren ook tot deze categorie vrouwen, die allen tot de hogere klassen behoorden en in de eerder genoemde sectoren actief waren. Volgens Clark waren vrouwen die ook publieke erkenning zochten voor hun werk meer uitzonderlijk, zoals schrijfsters, kunstenaressen, vrouwelijke wetenschappers en werkende vrouwen met een hogere opleiding (Clark 2008: 2).

§ 1.4 DE PUBLIEKE SFEER IN DE NEGENTIENDE EEUW

Hoe de publieke sfeer die in dit hoofdstuk besproken wordt er in de negentiende eeuw precies uitzag illustreren historici Leonore Davidoff en Catharine Hall in hun boek *Family Fortunes*. Welvarende mannen uit de negentiende eeuw gingen zich verenigen in allerlei netwerken van verenigingen en organisaties die de identiteit van de nieuwe middenklasse bevestigden (Davidoff & Hall 1988: 416). Deze netwerken boden echter weinig plaats voor vrouwen. Davidoff en Hall stellen dat de publieke sfeer in achttiende-eeuws Engeland steeds belangrijker werd. Zij definiëren de publieke sfeer als een plaats waarbinnen een publieke opinie gevormd kan worden. (Davidoff & Hall 1988: 419). Hoewel onafhankelijk van de staat, was het als maatschappelijk middenveld wel machtig genoeg om politiek en beleid te beïnvloeden, bijvoorbeeld door artikelen in kranten en tijdschriften. Geleidelijk kregen deze organisaties een steeds formeler karakter, zij waren minder gebaseerd op familie- en vriendschappelijke banden (Davidoff & Hall 1988: 420). Davidoff en Hall onderscheiden vier verschillende categorieën organisaties en verenigingen. De eerste categorie bestaat uit de filantropische organisaties die zich vooral bezighielden met bijvoorbeeld armen of gehandicapten. De tweede categorie organisaties richtte zich op cultuur, wetenschap en educatie. De derde categorie bestond uit de organisaties die verbonden waren aan bedrijven zoals agrarische verenigingen. De vierde en laatste categorie bestond uit politieke organisaties als de anti-slavernijbeweging en politieke unies. (Davidoff & Hall 1988: 420-421).

Voor vrouwen was er in deze organisaties weinig plaats. Omdat vrouwen geen professionele vaardigheden hadden werden zij niet gevraagd om zitting te nemen in de verschillende commissies. Wanneer er een damescomité nodig was om zich bezig te houden met 'vrouwenzaken' als zorg voor kinderen en vrouwen werden vaak de vrouwen en dochters van de mannelijke leden gevraagd. Vrouwen hadden dus geen formele positie in organisaties maar namen vaak wel veel praktische zaken voor hun rekening (Davidoff & Hall 1988: 422). De scheiding tussen man en vrouw was het minst strikt binnen filantropische organisaties, omdat hier vrouwen nodig waren om zich te buigen over andere vrouwen (Davidoff & Hall 1988: 429). Dit blijkt ook uit de functies van de directrices uit de case study, zij zijn allemaal betrokken bij filantropische organisaties in de zorg of maatschappelijke instellingen gericht op vrouwen. Toch zijn er maar een klein aantal vrouwen terug te vinden op ledenlijsten van verenigingen in het begin van de negentiende eeuw volgens Davidoff en Hall. De reden hiervoor is dat de man zich vaak als hoofd van het gezin inschreef bij een vereniging en zijn vrouw en dochters alleen achter de schermen werk verrichtten. De eerste vrouwelijke organisaties die geheel gescheiden ontstonden van mannen hielden zich bezig met de afschaffing van de slavernij (Davidoff & Hall 1988: 433). Anti-slavernij werd vanaf het ontstaan al snel geassocieerd met vrouwen, omdat het bestond uit afhankelijkheidsrelaties en het familieleven.

Vrouwen die deelnamen aan filantropische organisaties kregen hierdoor de mogelijkheid om zowel zelfstandig te werken als met mannen. Zij leerden om de administratie te doen, te organiseren en om te gaan met financiën buiten het huishouden om (Davidoff & Hall 1988: 436). In de politiek was de positie van de vrouw het meest marginaal. Vrouwen hadden niet de mogelijkheid om te werken voor de overheid of het rechtssysteem. De enige invloed die vrouwen konden uitoefenen op de politiek was door hun rol als consument, door selectieve handel konden zij politieke affiliatie uitdrukken (Davidoff & Hall 1988: 448). Een voorbeeld hiervan is het boycotten van suiker dat geproduceerd werd met behulp van slaven.

Geconcludeerd kan worden dat alle auteurs betogen dat er zowel in Europa als Nederland sprake was van een scheiding tussen man en vrouw, tussen de publieke en de private sfeer. In hoeverre deze situatie kenmerkend is voor de negentiende eeuw is onderdeel van een wetenschappelijke discussie. Amanda Vickery stelt dat deze scheiding van sferen van alle tijden is, in tegenstelling tot Josine Blok en Davidoff & Hall die deze ideologie juist specifiek toedichten aan de negentiende eeuw. Clark stelt ook dat de retoriek van gescheiden sferen in de negentiende eeuw dominant is, er was echter in de realiteit voor vrouwen voldoende mogelijkheden om zich enigszins in het grijze gebied tussen publiek en privé te bewegen. De vier directrices Swellengrebel, Voûte, Boëseken en Bronovo waren hier een voorbeeld van. Zij hadden alle vier een publieke functie, dit was niet gebruikelijk voor vrouwen in de negentiende eeuw. Wat deze functies precies inhielden en welke factoren ertoe leidden dat zij deze functie kregen zal respectievelijk beantwoord worden in hoofdstuk twee en drie van deze scriptie.

2. VIER DIRECTRICES

Om te onderzoeken welke factoren ertoe hebben bijgedragen dat de vier vrouwelijke directrices Swellengrebel, Voûte, Bronovo en Boëseken binnen de heersende ideologie van gescheiden sferen uitzonderlijk waren in het uitvoeren van hun publieke taken, is het eerst nodig een beschrijving te geven van hun functie en werkzaamheden. Wat de functies en werkzaamheden van de vier vrouwen precies waren, zal in dit hoofdstuk per directrice behandeld worden.

§ 2.1 ANNA HENRIËTTE SWELLENGREBEL (1810-1874)

In 1843 hoorde Henriëtte Swellengrebel van diaconesseninrichtingen die opgericht werden in Düsseldorf en Parijs. De bedoeling van deze huizen was om christelijke ongehuwde vrouwen en weduwen de gelegenheid te bieden om 'vrouwelijk liefdewerk' te verrichten (Meulen 1995). Henriëtte was erg onder de indruk van deze berichten en besloot zich aan te sluiten bij de vergaderingen over de oprichting van een diaconessenhuis in Utrecht. Het bestuur bestond inclusief Henriëtte uit vier mannen en vier vrouwen. In november 1844 werd het eerste diaconessenhuis van Nederland in gebruik genomen. Tussen de vier vrouwelijke bestuurders was afgesproken dat zij het dagelijkse toezicht op de instelling om beurten op zich zouden nemen. Henriëtte nam deze taak als eerste op zich, maar zij werd nooit afgelost door de andere dames. Toen de zoektocht naar een geschikte directrice op niets uitliep werd zij in 1845 de vaste directrice. Als directrice was zij belast met de dagelijkse leiding over het huis, het aannemen van personeel en de financiën. Daarnaast had zij ook nog een zetel in het bestuur van de diaconesseninrichting. Na een aantal jaar kreeg Henriëtte echter onenigheid met de andere bestuursleden die van haar verlangden dat zij zich volledig ondergeschikt opstelde. Zij deed dit niet trok zich daarom in 1851 vrijwillig terug uit het bestuur van de instelling (Meulen 1995). Zij bleef echter wel actief in het diaconessenhuis als besturende zuster. Daarnaast bezocht zij conferenties, andere diaconessenhuizen en ontving zij gasten uit binnen- en buitenland. Zo ontving zij in de jaren zestig van de negentiende eeuw tweemaal koningin Sophie, die later ook een financiële bijdrage leverde aan het huis (Meulen 1995). In 1874 overleed Henriëtte en werd zij opgevolgd door haar jongere zus Sara Florisa.

§ 2.2 PETRONELLA VOÛTE (1804-1877)

Als jonge vrouw deed Petronella de huishouding van een aantal van haar ongehuwde broers, maar nadat zij trouwden werd Petronella diacones in het Utrechts diaconessenhuis waar Henriëtte Swellengrebel directrice was (Voûte DVN 2012). In 1846 werd zij zelfs benoemd tot adjunct directrice, maar zij had deze functie niet lang. In 1847 werd zij door de vooraanstaande Reveil voorman Otto Gerhard Heldring gevraagd om hem bij te staan in de oprichting van Asyl Steenbeek, een opvanghuis voor gevallen vrouwen in Zetten. Heldring ving in dit opvanghuis onder andere ontslagen vrouwelijke gevangenen, alleenstaande moeders en prostituees op.

Wat bijzonder was aan deze instelling is dat deze gestoeld was op het beginsel van vrijwilligheid. Vrouwen uit alle lagen van de bevolking mochten vrijwillig komen en gaan, wat echter niet betekende dat er geen strikte regels golden tijdens het verblijf in de instelling (Hagg e.a. 1983: 17). Op nieuwjaarsdag 1848 werd Asyl Steenbeek officieel geopend en ging Petronella er wonen. Hoewel Heldring officieel de leiding had over de instelling was Petronella belast met de dagelijkse leiding. Zij ontving de nieuwe meisjes en legde hun levensgeschiedenis vast (Dubois 2007). Om te voorkomen dat de instelling onjuist gebruikt zou worden door andere verenigingen werd er 25 gulden entreegeld betaald en twee gulden kostgeld per week. Dit moest voldaan worden aan mejuffrouw Voûte (Heldring 1873: 2). Petronella trad pas in het jaar van haar overlijden terug als directrice. Zij was toen bijna 29 jaar directrice geweest en had bijna duizend meisjes onder haar hoede gehad.

§ 2.3 MIJNALDINA ADRIANA ANTOINETTE BOËSEKEN (1825-1871)

Mijnaldina Boëseken was vanaf 1850 pleegzuster. Zij moest echter na acht maanden deze functie al neerleggen wegens haar zwakke gezondheid. Vlak nadat Mijnaldina stopte met het werk als pleegzuster werd haar de functie van adjunct-directrice in de cellulaire gevangenis Amsterdam aangeboden en nam zij deze baan aan. Ze was in deze functie verantwoordelijk voor de verzorging van de vrouwelijke gevangenen en had de leiding over de wasserij (Valk 2012). Zelf genoot zij echter weinig vrijheden in de gevangenis, voor het verlaten van de gevangenis moest zij toestemming vragen aan de directeur en ook voor familiebezoek golden strikte beperkingen. In 1852 debuteerde Mijnaldina als schrijfster met enkele gedichten. Zij trad hierbij in de voetsporen van haar moeder en ook haar oudste zus Suzanna (Valk 2012). Een van haar eerste publicaties was het gedicht 'Kinderzin' uit de dichtbundel *Broederliefde* uitgegeven met als doel geld in te zamelen voor de weduwen en kinderen van negen omgekomen mannen bij een scheepsramp in Hellevoetsluis. Dit was een vroom gedicht over de bescheidenheid van kinderen, waaruit vooral Mijnaldina's toewijding aan het geloof bleek. Een fragment uit 'Kinderzin':

*'Niet in 't hoogmoedig hart wil 's Heeren sterkte wonen,
Maar 't kinderlijk gemoed wil Hij zijn hulpe toonen
Den zwakke geeft Hij Kracht'* (Boëseken 1852: 22)

In haar eerste boek *De Pleegzuster* dat verscheen in 1854, schetst zij het leven van een pleegzuster, voor een groot deel gebaseerd op haar eigen ervaringen.

Het voorwoord van dit boek werd geschreven door Willem Hendrik Warnsinck, oprichter van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen en pleitbezorger van het cellulaire gevangeniswezen (Valk 2012). Waarom hij dit voorwoord schreef wordt al snel duidelijk:

'De nederigheid der geachte schrijfster van deze bladen bragt haar op het denkbeeld, dat de mindere bekendheid van haaren naam het wenschelijk maakte, dat zij, in het publiek optredene, daarbij op eene of ander wijze, werd geïntroduceerd, zij wendde zich, met het verzoek hiertoe, tot mij.' (Boëseken 1854: 1)

Uit dit citaat blijkt dat Mijndina vermoedelijk onzeker was over haar publieke optreden omdat zij weinig bekendheid genoot. Wat ook duidelijk wordt in het voorwoord is de intentie van Boëseken om het boek te schrijven:

'Het was toch geenszins de bedoeling der achtenswaardige schrijfster om in de letterkundige wereld roem en naam te verwerven; maar om met de gaven van verstand en hart, die de Algoede haar verleende, nut te stichten.' (Boëseken 1854: 3)

Het was niet het doel van Mijndina om literair succesvol te worden. Ze begon met het schrijven van proza en poëzie in de avonduren als directrice van de gevangenis (Boëseken 1854: 1-4). De verhalen uit *De Pleegzuster* gaan over pleegzuster Maria, en hoe zij door verschillende families behandeld wordt. Daarnaast speelt het geloof ook een prominente rol, in het verhaal 'Eene zielsziekte: De goede uitkomst' wordt een weduwe bijvoorbeeld genezen door slechts voor te lezen uit de Bijbel en te spreken over het geloof (Boëseken 1854: 145). Het boek *De Pleegzuster* wordt door Mijndina uitgebracht om meer aandacht en donaties te vragen voor de Vereniging tot Ziekenverpleging Amsterdam, het reglement en de bepalingen van deze vereniging zijn bij de publicatie gevoegd. De recensent Ellerman in *Vaderlandsche Letteroefeningen* heeft echter zijn twijfels of het boek van Mijndina wel het gewenste effect zal hebben:

'De Schrijfster wenscht de zaak der verpleging meer en gunstiger bekend te maken. Bij regtschappen lezers zal zij hierin kunnen slagen, maar de moedwilligen - en waar zijn die niet! - zouden uit de tafereelen bij de familie Van Halteren zeer wel de gevolgtrekking kunnen afleiden: 'pleegzusters te nemen is gevaarlijk; zij neuzen de aangelegenste zaken af, mengen zich in familie-geheimen en - maken die later openbaar'. - Het speet ons daarom in het belang der zaak, door den Heer Warnsinck te zien melden dat de Schrijfster hare eigene ontmoetingen beschrijft. Wij vreezen dat dit menigeen tegen de verpleging kan innemen, want de bekrompenheid is groot, ook in beschaafde kringen.' (Ellerman 1855: 317-318).

Haar vierde boek *Geeske van der Elzenpas* (1864) was een pleidooi voor het cellulaire gevangenisstelsel waarin zij werkzaam was. Dit moest ervoor zorgen dat vrouwen die door één misstap in de gevangenis belandden niet in aanraking kwamen met veelpleegsters, wat een negatieve invloed op hen had (Valk 2012).

Dit boek kreeg een veel betere recensie in *Vaderlandse Letteroefeningen*:

'het kleine boekje van Mej. Böeseken is in ons oog vrij wat meer waard dan menig hoogdravende roman, ja zelfs dan menig zoogenaamd 'wetenschappelijk' werk (...)Het zal wel niet meer noodig zijn opzettelijk te zeggen, dat wij de verspreiding van dit boekje allezins aanbevelen.' (Van der Mast 1863: 12).

Toen Mijndina op 46 jarige leeftijd overleed, had zij meer dan tien boeken, gedichten en artikelen gepubliceerd.

§ 2.4 SARA KATHARINA DE BRONOVO (1817-1887)

Katharina de Bronovo ging na het overlijden van haar vader in 1861 een aantal jaar bij haar broer wonen waarna zij in 1864 naar Den Haag verhuisde. In Den Haag sloot zij zich aan bij het Réveil, een genootschap van 'Christelijke vrienden' waarin vrouwen zich vooral richtten op liefdadigheid en taken van barmhartigheid (Schade van Westrum 1998:106). Zij kreeg belangstelling voor de plannen van dokter Johan Basting om een Nederlandse afdeling van het Rode Kruis op te richten (Van der Vlis 2012). Volgens dokter Basting en het damescomité waarin Katharina zat was zij de meest geschikte directrice voor het opleidingsinstituut voor ziekenverpleging dat zij besloten op te richten (Schade van Westrum 1998: 108). Ter voorbereiding van haar functie maakte Katharina op eigen initiatief een reis langs veertien ziekenhuizen in Nederland, Duitsland en Zwitserland om richtlijnen voor de nieuwe instelling op te stellen. Katharina besloot dat het instituut een zuiver opleidingsinstituut moest worden voor ziekenverzorging en geen ziekenhuis, er waren al genoeg ziekenhuizen in de stad. Enkele kamers zouden genoeg zijn om verpleegsters op te leiden, daarnaast konden zij zieken in de stad thuis bezoeken en verzorgen (Schade van Westrum 1998: 109).

Als directrice bestonden de taken van Katharina uit het lesgeven in geestelijke vorming en verpleging alsmede het binnenhalen van geld en het zoeken naar een nieuwe grotere locatie voor de instelling (Van der Vlis 2012). Al snel werd de instelling een zelfstandig diaconessenhuis. Katharina wilde geen directe samenwerking met het Rode Kruis, ze wilde haar eigen beslissingen nemen (Van der Vlis 2012). Katharina bleef haar hele leven als directrice zeer betrokken bij de instelling. Na haar dood in 1887 leefden haar ideeën voort in het diaconessenhuis. Pas in 1909 werd er zoals gebruikelijk in een diaconessenhuis een predikant-directeur aangesteld, daarvoor hadden directrices de leiding (Van der Vlis 2012). In 1972 werd het Bronovo een algemeen ziekenhuis.

Na deze beschrijving van de functies die de vier vrouwen uit de case study bekleedden, kan in het volgende hoofdstuk onderzocht worden welke factoren ertoe leidden dat zij deze publieke taken succesvol konden uitvoeren.

3. SUCCESFACTOREN

In dit hoofdstuk zal met gebruik van biografische gegevens van de vrouwen en de factoren zoals Olive Banks en Linda Clark deze beschrijven in hun onderzoek, geanalyseerd worden welke factoren ertoe geleid hebben dat de vier directrices op hun publieke functie terechtkwamen en succesvol waren in de uitvoering hiervan. Deze analyse zal de tweede deelvraag van deze scriptie beantwoorden. Olive Banks presenteert in haar boek *Becoming a feminist* een sociologisch onderzoek naar een grote groep feministen. Zij maakt hierbij gebruik van biografische gegevens en wil zo het proces analyseren dat ertoe leidde dat de vrouwen uit haar onderzoeksgroep feministes werden (Banks 1986: 1-4). De factoren die Banks gebruikt voor haar onderzoek zijn ook geschikt voor de analyse van het leven van de vier directrices. Linda Clark stelt namelijk in haar boek *Women and Achievement* dat dezelfde factoren bepalend waren voor de mogelijkheden en kansen die individuele vrouwen kregen om de publieke sector te betreden (Clark 2008: 1). Zij voegt hier nog de factoren etniciteit, ras en woonplaats aan toe. Deze laatste factoren zullen in dit onderzoek echter niet behandeld worden, omdat deze zowel voor de vier vrouwen uit het onderzoek als voor de vrouwen uit de hogere klasse in Nederland in het algemeen hetzelfde waren.

De volgende factoren van Banks worden gebruikt voor de analyse in dit hoofdstuk: geboortedatum, sociale achtergrond, opleiding en religie. Omdat de politieke voorkeur van alle vier de directrices onbekend is zal deze factor in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten worden. Daarnaast is er aan de analyse nog een factor toegevoegd die Banks niet gebruikt, maar Clark wel, namelijk de persoonlijkheid van de vrouwen.

§ 3.1 GEBOORTEDATUM

Banks verdeelt de vrouwen uit haar analyse in vier cohorten gebaseerd op hun geboortedatum. Cohort I zijn de vrouwen geboren voor 1828, binnen dit cohort vallen de eerste generatie vrouwen uit de vrouwenbeweging en vrouwelijke pioniers (Banks 1986: 4). De vier directrices uit dit onderzoek kunnen allen geplaatst worden in het eerste cohort. Petronella (Pietje) Voûte werd in 1804 geboren in Amsterdam, Anna Henriëtte Swellengrebel werd in 1810 geboren in Utrecht. In 1817 werd in Hellevoetsluis Sara Katharina (Katrien) de Bronovo geboren en Mijnoldina Adriana Atonetta Boëseken is de jongste van de vier directrices, zij is geboren in 1825 te 's Heerenberg. De vier vrouwen behoren dus alle vier tot dezelfde generatie vrouwen en kunnen daardoor met elkaar vergeleken worden. In hoeverre de vier directrices ook als pioniers in de vrouwenbeweging beschouwd kunnen worden, wordt besproken in hoofdstuk vier.

§ 3.2 SOCIALE ACHTERGROND

Afkomst

Uit de biografie van de vier directrices blijkt dat drie vrouwen afkomstig waren uit een gegoede familie, Mijndina Boëseken was minder welgesteld. Zij kwam uit een minder vooraanstaande familie, haar vader was onderwijzer en haar moeder gaf voor haar huwelijk les op een kostschool. Later schreef haar moeder Jacoba kinderversjes. Hoewel haar ouders niet positief tegenover het beroep van verpleegster stonden, zette Mijndina toch door om haar droom te verwezenlijken. Petronella Voûte was wel afkomstig uit een gegoede familie: Petronella's vader was de koopman Samuel Lancelot Voûte en haar moeder Petronella Druschke Jutting. Het welgestelde Amsterdamse koopmansgezin waarin zij opgroeide had elf kinderen. Henriëtte Swellengrebel kwam uit een meer vooraanstaand gezin, zij was de dochter van Johan Gerard Swellengrebel en Anna Henriëtte van Ewijck. Haar vader was raadsman aan het Departementaal gerechtshof van Utrecht in het eerste decennium van de negentiende eeuw. Daarna was hij officier van justitie, een functie die hij tot zijn dood op 88 jarige leeftijd in 1854 behield. De moeder van Henriëtte deed veel aan liefdadigheid. De familie Swellengrebel komt voor in het Nederlands patriciaat, wat Henriëtte de titel jonkvrouw gaf. Henriëtte had nog zeven broers en zussen.

Het is aannemelijk dat de maatschappelijke betrokkenheid van haar ouders er toe heeft geleid dat Henriëtte een van de twaalf leden was van de protestantse vrouwenvereniging 'Tabitha', een vereniging die zich in Utrecht inzette voor de armen (Meulen 1995). Zo zamelde de vereniging geld in bij de gegoede burgers van de stad om stoffen te kopen en deze op kosten van de vereniging te bewerken tot kleding voor de armen. Haar afkomst heeft er waarschijnlijk in grote mate aan bijgedragen dat Henriëtte de eentonige levensstijl zoals die gebruikelijk was voor vrouwen, durfde te doorbreken om haar roeping te volgen en talenten te ontplooiën (Posthumus-van der Groot 1977:33). In hoeverre haar ouders een actieve rol speelden in het aanmoedigen van hun dochter om deze taken te vervullen is onduidelijk. Wel is het bekend dat zij in 1845 toestemming gaven aan Henriëtte om de functie van directrice te vervullen en later ook akkoord gingen met het feit dat hun ongetrouwde dochter haar intrek nam in het Utrechtse Diaconessenhuis (Meulen 1995). Hoewel Sara Katharina de Bronovo geen titel had kwam ook zij uit een invloedrijke en vermogende familie. Haar vader was Jean Jacques von Broun de Bronovo en was marineofficier. Haar moeder was Elisabeth Bedloo, een vrouw wiens eerste echtgenoot overleden was. Uit dit huwelijk had zij een zoon gekregen en bovendien een groot vermogen geërfd (Schade van Westrum 1998: 101). Haar moeder was een ziekelijke en broze vrouw, zij had veel verzorging nodig.

Het dat feit de directrices Swellengrebel, Voûte en Bronovo uit een welgestelde familie afkomstig waren is een belangrijke factor die het mogelijk maakte voor de vrouwen om de functie van directrice te vervullen. Ten eerste maakte de welstand van hun ouders het mogelijk om zich bezig te houden met vrijwilligerswerk, zij hoefde niet te werken in loondienst om bij te dragen aan het familie inkomen.

Financiële onafhankelijkheid

Daarnaast is het aannemelijk dat de financiële onafhankelijkheid die hun afkomst met zich meebracht, in grote mate bijdroeg aan de invloed die de vrouwen hadden als directrice. Zo waren zij allen rond de veertig jaar toen hun vader overleed. Omdat zij als meerderjarige ongehuwde vrouwen wettelijk handelingsbekwaam waren, hadden zij de mogelijkheid om hun substantiële erfenissen zelf te beheren. Henriëtte Swellengrebel was al directrice toen haar vader overleed, zij besteedde een groot deel van het geld dat zij erfde aan de uitbreiding van het Diaconessenhuis (Meulen 1995). Dit zal ongetwijfeld haar invloedrijke positie binnen de instelling nog verder hebben verstevigd. Ook Petronella Voûte werd na het overlijden van haar vader in 1845 een financieel onafhankelijke vrouw. In de periode dat zij in Asyl Steenbeek werkte en verbleef kreeg zij niets betaald, ze betaalde zelfs kostgeld aan de instelling. Later investeerde zij net als Swellengrebel een groot deel van haar vermogen in de instellingen van Steenbeek (Dubois 2007). Toen de vader van Katharina de Bronovo overleed in 1861 was de diaconesseninrichting waarvan zij directrice zou worden nog niet opgericht. Haar vermogende moeder was al eerder overleden, waardoor Katharina al begin jaren zestig over een aanzienlijke erfenis beschikte. Hierdoor had zij de financiële middelen om zelfstandig de reizen maken ter voorbereiding op haar functie, en had ook zij later de mogelijkheid om financieel substantieel bij te dragen aan de instelling waar ze directrice van was.

Burgerlijke staat

Alle vier directrices zijn ongehuwd gebleven. Ook is niet bekend dat zij gedurende hun leven intieme contacten hadden met mannen. Opvallend is dat uit het gezin Swellengrebel slechts de oudste van de zeven zusters in het huwelijk trad. Henriëtte en haar vijf overige zussen bleven hun hele leven ongehuwd (Van Lieburg 2000: 92). Zuster Sara Florissa volgde Henriëtte op als besturende zuster en ook Catharina betuigde openlijk haar steun aan het diaconessenhuis. Hoewel Katharina de Bronovo via haar vader de mogelijkheid had om met veel mannelijke officieren in contact te komen trouwde ook zij nooit. Zij woonde tijdens de huwbare leeftijd met haar vader op de marinebasis, waar het haar niet ontbrak aan vrijers, 'maar geen van de officieren kon haar bekoren' (Schade van Westrum 1998: 105). Biografe Lia Schade van Westrum, suggereert dat zij op zoek was naar een aanbieder met een opwindender temperament dan de gemiddelde Nederlander, maar hier is geen feitelijk bewijs over

beschikbaar (Schade van Westrum 1998: 105). Petronella Voûte bleef ook haar hele leven vrijgezel, maar vervulde binnen het Asyl wel een moederrol voor de meisjes en vrouwen in het gesticht. Zij stond binnen de instelling dan ook bekend als 'tante Pietje'. Mijndina Boësen meldde zich al jong aan bij de opleiding tot pleegzuster, zij was toen drieëntwintig jaar oud. In de negentiende eeuw gold voor pleegzusters en diaconessen dat zij inwoonden bij de vereniging, instelling of bij de zieke die zij verpleegden. Diaconessen en pleegzusters werkten vrijwillig tegen kost en inwoning en met de garantie dat zij verzorgd zouden worden bij ziekte of ouderdom. Daartegenover stond dat zij ongebonden moesten zijn, alleen dan konden zij zich volledig wijden aan hun taak. Bij een huwelijk moesten de vrouwen vertrekken uit het huis (Meulen 1995). Dit is waarschijnlijk een belangrijke oorzaak geweest dat Mijndina nooit trouwde. De andere vrouwen waren alle drie al de veertig gepasseerd toen zij betrokken raakten bij het diaconessenwezen. Waarom zij eerder niet getrouwd zijn is niet te achterhalen. Wel is het om twee redenen aannemelijk dat zij niet trouwden toen zij eenmaal directrices waren van hun instellingen. Ten eerste omdat dit niet gebruikelijk was voor vrouwen die in zorginstellingen werkten. Ten tweede omdat zij door een huwelijk wettelijk handelingsonbekwaam verklaard zouden worden (Jansz 1990: 46). Hierdoor zouden zij hun geërfde kapitaal niet meer zelf kunnen beheren, wat ten koste kon gaan van hun invloedrijke positie.

§ 3.3 OPLEIDING

Volgens Banks had maar een klein percentage van de vrouwen geboren voor 1828 toegang tot enige vorm van vervolgonderwijs (Banks 1986: 13). In negentiende-eeuws Nederland werden meisjes naar kleine scholen gestuurd waar zij de beginselen van lezen en vrouwelijke taken als naaien werd bijgebracht. Voor meisjes uit de arbeidersklasse was het onderwijs hiermee afgelopen. De meisjes en jonge vrouwen uit betere kringen kregen onderwijs aan huis van een gouvernante of werden naar een kostschool gezonden (Schade van Westrum 1998: 102). De vaardigheden die zij daar leerden waren vooral vrouwelijke bezigheden als huishouden en handwerk, maar daarnaast werd ook onderwezen in buitenlandse talen, waaronder Frans. Omdat de vier directrices uit deze scriptie ook tot de hogere klassen van de samenleving behoorden is het zeer waarschijnlijk dat zij deze vorm onderwijs hebben genoten in hun jeugd. Drie van de vier directrices hebben echter geen vervolgopleiding gevolgd. Zo ook Katharina de Bronovo, al leidde zij zichzelf wel op tot ziekenverzorgster, zij verzorgde haar zieke moeder en leerde van andere verpleegsters (Schade van Westrum 1998: 103). Ook Petronella Voûte en Henriëtte Swellengrebel volgden zover bekend geen opleiding na het basisonderwijs. Omdat beide vrouwen wel respectievelijk uit een ondernemersgezin en een academisch opgeleid gezin afkomstig waren is het aannemelijk dat zij vanuit huis verschillende zakelijke en organisatorische vaardigheden meekregen.

Mijnaldina Boëseken was de enige directrice die een opleiding afrondde, zij volgde de opleiding tot pleegzuster bij de Vereniging voor Ziekenverpleging in Amsterdam. Deze vereniging werd in 1843 opgericht door een aantal artsen, zakenlieden en filantropen naar een plan van de arts Jan Pieter Heije. Het doel van de vereniging was 'in de eerste plaats het opleiden van 'pleegzusters', en in de tweede plaats het verschaffen van verpleging' (De Boer 1983). In principe kwamen alleen ongehuwde vrouwen of weduwen tussen de 25 en de 45 jaar in aanmerking voor de opleiding, Mijnaldina werd ondanks dat zij twee jaar te jong was in 1848 toch toegelaten. In 1850 rondde zij deze opleiding succesvol af en werd zij benoemd tot pleegzuster voor het leven (Valk 2012).

Doordat dat Swellengrebel, Voûte en Bronovo zich in de hogere klassen van de samenleving bevonden is het feit dat zij geen vorm van hoger onderwijs hebben genoten voor hen waarschijnlijk geen belemmering geweest om een publieke functie te bekleden. Zij hadden door hun afkomst een groot netwerk en een goede reputatie. Mijnaldina Boëseken beschikte hier niet over, hoewel zij wel uit een vrome familie kwam. Doordat zij de opleiding tot pleegzuster volgde heeft ook zij een netwerk opgebouwd waardoor zij na haar aftreden als pleegzuster de baan van adjunct directrice in de Amsterdamse gevangenis kreeg aangeboden.

§ 3.4 RELIGIE

Uit het onderzoek van Banks blijkt dat vrouwen uit de middenklasse en de hogere klassen van de samenleving het meest religieus waren (Banks 1986: 16). Ook in het leven van de vier directrices speelde religie een grote rol. Zowel Swellengrebel als Voûte en Bronovo waren betrokken bij het Réveil. Dit was een internationale beweging die werd gekenmerkt door een afkeer van het rationalisme van de Verlichting, haar verbondenheid met de Romantiek vanwege de aandacht voor historie en religieus gevoelsleven en tenslotte de filantropische instelling ten aanzien van maatschappelijke misstanden (Hagg e.a. 1983: 34). In Nederland had het Réveil een sterk protestants karakter waarbinnen vroomheid hoog in het vaandel stond. De Bie en Fritschy stellen in hun artikel 'De wereld van Reveilvrouwen' dat hoewel het Réveil gedomineerd werd door invloedrijke mannen er ook een duidelijk vrouwennetwerk ontstond doordat vrouwen in groepjes liefdadigheidswerk gingen doen (De Bie en Fritschy 1985: 51). De drie directrices behorend tot het Réveil waren door hun liefdadigheidswerk ook onderdeel van deze vrouwennetwerken. De Bie en Fritschy stellen vervolgens de vraag of de vrouwennetwerken die door het Réveil ontstonden als schakel gezien kunnen worden tussen het Réveil en het feminisme van de eerste golf. (De Bie en Fritschy 1985: 32). In hoofdstuk vier zal deze vraag in relatie tot de directrices behandeld worden. Voor elk van de vier directrices gold in ieder geval dat religie een belangrijke drijfveer was voor hun maatschappelijke taken. Zo was Katharina de Bronovo een zeer toegewijde gelovige vrouw.

Uit een boekje uitgegeven ter herdenking van het 75-jarig bestaan van de diaconesseninrichting in de Den Haag staat het volgende: ‘Men vertelt, dat toen Mevrouw Bronovo in den vroegen morgen van 4 Februari 1865 – de dag van de opening van het huis aan de Kazernestraat – haren bijbel opsloeg voor den dagtekst, zij dezen tekst [Heere, zie dien gij liefhebt is krank.] vond. Sindsdien is hij een van de leidende woorden van den arbeid geworden’ (Lynden 1940: 8). Religie speelde ook een belangrijke rol in het leven en werk van Petronella Voûte. Naast maatschappelijke redding van de gevallen vrouwen streefde de instelling ook naar geestelijke redding. Petronella wordt daarom beschouwd als pionierster van de inwendige zending (Dubois 2007). Hoewel Mijaldina Boëseken niet tot het Réveil behoorde was zij wel een zeer gelovige vrouw. Dit blijkt onder andere uit de verschillende publicaties die op haar naam staan.

§ 3.5 PERSOONLIJKHEID

Tijdens dit onderzoek bleek dat de vier directrices in meer of mindere mate beschikten over een sterke persoonlijkheid en een zeker natuurlijk overwicht. Zo straalde de verschijning van Petronella Voûte gezag uit. Zij had een vastberaden en scherpzinnige blik in haar ogen. Over haar werd het volgende gezegd: “Een enkel woord, een enkele blok, een eenvoudige vingerwijzing, het enkele vernemen van haar tred waren doorgaans voldoende om een luid krakeel te doen ophouden, den hevigsten twist te stellen, de opgewondenheid te doen bedaren, de vermetelheid te beteugelen, of de heftigheid der hartstochten te bekoelen” (Dubois 2007). Daarnaast was gebleken tijdens haar functie als adjunct directrice in het Utrechts diaconessenhuis dat zij naast verzorgende kwaliteiten ook beschikte over een organisatorisch en leidinggevend talent. Tenslotte is het aannemelijk dat zij beschikte over grote pedagogische kwaliteiten, zij begeleidde honderden onhandelbare meisjes en vond hierin het juiste evenwicht tussen liefde en striktheid (Dubois 2008: 84). Ook Henriëtte Swellengrebel bezat een sterke persoonlijkheid, over het feit dat zij zowel directrice/besturende zuster was als in het bestuur zetelde zei de predikant ds. Borger het volgende: “de verhouding tusschen Bestuur en directie is er altijd eene geweest, die niet door ieder begrepen werd. Zij [Henriëtte Swellengrebel] is van kieschen aard en wordt gewoonlijk beheerscht door de eigenaardigheid der persoonlijkheden” (Van Lieburg 2000: 86). Het natuurlijk gezag dat Henriëtte bezat leidde ertoe dat het zwaartepunt van de macht binnen de instelling vrijwel geheel verschoof naar haarzelf als besturende zuster. Zij kon als mede-oprichtster, (oud-)bestuurslid en medefinancier op het volledige vertrouwen van het (geheel mannelijke) bestuur rekenen (Van Lieburg 2000: 86). Katharina de Bronovo werd van alle vrouwen uit het damescomité dat betrokken was bij de oprichting van het diaconessenhuis het meest geschikt bevonden voor de positie als directrice. Niet alleen vanwege haar aanzienlijke familie, maar ook omdat zij hoge ethische opvattingen had, een groot organisatietalent bezat en altijd bereid was om hard te werken (Schade van Westrum 1998: 107). Daarnaast beschikte zij over een zeer vastberaden persoonlijkheid.

Toen het Rode Kruis op initiatief van Dokter Basting het Haagse Diaconessenhuis wilde 'inlijven' was mevrouw De Bronovo niet bereid haar zelfstandigheid op te geven. Niemand kon haar overtuigen van het tegendeel, zelfs niet het bestuur of Koningin Sophie (Schade van Westrum 1998: 110). En zo bleef de diaconesseninrichting een zelfstandige organisatie. Over het karakter van Mijndina Boëseken is minder geschreven. Wel blijkt uit het feit dat zij ondanks dat haar ouders het afkeurden voor het beroep van pleegzuster koos, dat zij een vastberaden karakter had (Valk 2012). Daarnaast wist zij de vereniging waar zij de opleiding tot pleegzuster volgde te overtuigen om haar toe te laten tot de opleiding, terwijl zij eigenlijk te jong was.

Uit de analyse in dit hoofdstuk kunnen een aantal conclusies getrokken worden. Het feit dat Bronovo, Swellengrebel en Voûte uit een welgestelde familie afkomstig waren leidde ertoe dat zij de mogelijkheid en de financiële middelen hadden om zich bezig te houden met liefdadigheid. Het feit dat zij ongetrouwd waren maakte dat zij handelingsbekwaam waren en daardoor ook konden investeren in de instellingen, wat hun positie verstevigde. Hoewel Mijndina Boëseken niet welgesteld was en hierdoor niet hetzelfde netwerk en de financiële middelen bezat als de andere directrices verwierf zij door een opleiding te volgen en te werken als pleegzuster wel genoeg bekendheid om gevraagd te worden voor de functie van adjunct-directrice van de cellulaire gevangenis. Dat ook zij ongetrouwd was heeft hiertoe bijgedragen, alleen ongehuwden of weduwen mochten deze functie bekleeden. Religie was voor alle vrouwen een belangrijke factor, de instellingen waarbinnen zij werkten hadden allen een religieus karakter en alleen vrome vrouwen werden gevraagd voor belangrijke posities. Ten slotte is het opvallend dat drie van de vier vrouwen volgens het gebruikte bronnenmateriaal bezaten over een sterke persoonlijkheid, wellicht heeft ook dit bijgedragen het succes dat zij hadden in hun publieke functies.

4. EMANCIPATIE, VROUWENBEWEGING EN DE EERSTE FEMINISTISCHE GOLF

De eerste feministische golf vindt in Nederland plaats tussen omstreeks 1870 en 1920. Binnen de vrouwenbewegingen die in deze periode ontstaan is men vooral gericht op het verwerven van vrouwenkiesrecht en toelating tot het universitair onderwijs. Sleutelfiguren binnen de emancipatiebeweging zijn onder andere Aletta Jacobs en Mina Drucker. Het is opvallend dat de vier directrices Swellengrebel, Voûte, Bronovo en Boëseken al voor aanvang van de eerste feministische golf in functie waren, namelijk tussen 1847 en 1887. In dit hoofdstuk wordt daarom onderzocht of deze vier vrouwen voorvechters waren van het vroege feminisme of dat zij niet betrokken bij feministische ontwikkelingen maar handelden uit andere overtuigingen. De analyse in dit hoofdstuk zal een antwoord vormen op de derde deelvraag van deze scriptie.

Enkele vrouwen waren in de periode voor de feministische golf al actief bezig met vrouwenemancipatie. Zo waren er Elise van Calcar-Schiotling en Anna Maria Margaretha Storm-Van der Chijs. Zij streden beiden voor betere opleidingsmogelijkheden voor vrouwen en meisjes. Zij gaven lezingen door Nederland en maakten reizen binnen en buiten Europa. Hoewel vrouwen als Henriëtte Swellengrebel en Petronella Voûte niet op dezelfde uitgesproken manier betrokken waren bij vrouwenemancipatie werden zij als even uitzonderlijk beschouwd in die periode. Zo maakten Swellengrebel en Voûte net als Van der Chijs buitenlandse reizen en ‘werden zij zelfs in de academiestad Utrecht verwonderd aangezien’ (Posthumus 1977: 42).

§ 4.1 MACHTIG IN DE ZORG

Alle vier directrices waren actief in de zorg, een sector waarin vooral vrouwen uit de hogere klassen van de samenleving vanaf de jaren 1800 actief werden door filantropie. Volgens Annemieke van Drenth en Francisca de Haan leidde dit tot een fundamentele verandering in sociale verhoudingen, de ‘caring power’ ontstond. Deze zorgmacht maakte vrouwen tot een nieuwe sociale categorie, zij werden actoren in de sociale en politieke openbare ruimte. (Drenth & De Haan 1999: 45). Hierdoor voelde de vrouw zich in de loop van de negentiende eeuw steeds meer verantwoordelijk en capabel om buiten de sectoren van het onderwijs en de zorg zich in te zetten voor de maatschappij. Dit proces leidde volgens Van Drenth en De Haan uiteindelijk tot het in twijfel trekken van de man-vrouw hiërarchie en de strijd voor gelijke rechten voor vrouwen (Drenth & De Haan 1999: 159). Van Drenth en De Haan stellen ook dat religie in dit proces een belangrijke rol speelde. Hoewel het Christendom de nadruk legde op de rol van de huiselijke vrouw, religie op basis van *shared humanity* ook een drijvende kracht was die vrouwen anders liet nadenken over zichzelf en in relatie tot de ander (Van Drenth & De Haan 1999: 43). Van Drenth en De Haan betogen dat vooral religieuze vrouwen en in het bijzonder

vrouwen aangesloten bij het Réveil belangrijke initiatiefnemers waren voor de vrouwenbeweging in de negentiende eeuw (Van Drenth en De Haan 1999: 130).

§ 4.2 HET REVEIL EN VROUWENBEWEGING

Terwijl Van Drenth en De Haan de vrouwen betrokken bij het Réveil als belangrijke voorlopers zien van negentiende-eeuwse vrouwenbewegingen stellen De Bie en Fritschy deze bewering juist ter discussie in hun artikel *De Wereld van Reveilvrouwen*. Zij stellen dat binnen het Réveil waar Swellengrebel, Voûte en Bronovo bij betrokken waren sprake was van een duidelijk netwerk van vrouwen, bestaande uit zussen, vriendinnen, moeders, dochters, schoonmoeders en schoondochters (De Bie & Fritschy 1985: 54). Het bestaan van een dergelijk vrouwen-netwerk wordt gezien als een van de vereiste beginselen voor het ontstaan van een vrouwenbeweging. Volgens De Bie en Fritschy werden de Réveilnetwerken bijeen gehouden door een gezamenlijke geloofsovertuiging, maar ook door gemeenschappelijke smarten die vaak te maken hadden met zwangerschappen en kinderen (De Bie & Fritschy 1985: 54). Het netwerk bestond grotendeels uit getrouwde vrouwen, vaak met kinderen.

Een van de eerste eisen aan het begin van de eerste feministische golf in 1870, was de eis dat vrouwen recht kregen op fatsoenlijk betaalde arbeid. De Bie en Fritschy betogen dat deze eis vooral voortkwam uit de grote groep ongehuwde burgerlijke vrouwen die financieel afhankelijk waren van een broer of vader (De Bie & Fritschy 1985: 38). Zij stellen daarom dat de noodzaak voor deze ongehuwde vrouwen om betaalde arbeid te mogen uitvoeren een meer plausibele verklaring is voor de opkomst van de vrouwenbeweging dan de liefdadige activiteiten buitenshuis van de Réveilvrouwen. De drie Réveilvrouwen Swellengrebel, Bronovo en Voûte hebben een uitzonderlijke positie binnen deze discussie, omdat zij tot een Réveilnetwerk behoorden maar toch ongehuwd waren. Daarbij waren zij voor hun veertigste inderdaad financieel afhankelijk van hun familie, echter toen zij hun functie als directrice aanvaardden waren zij inmiddels door het overlijden van hun vader financieel zelfstandig en handelingsbekwaam.

De Bie en Fritschy geven nog een reden waarom het Réveil volgens hen niet ten grondslag lag van de eerste feministische golf. Zij stellen dat activiteiten van Réveilvrouwen niet strijdig waren met wat in het christendom van vrouwen werd verwacht (De Bie & Fritschy 1985: 38). Hierdoor wordt de ondergeschiktheid van de Réveilvrouwen binnenshuis, weerspiegeld in haar liefdadige taken buitenshuis (De Bie & Fritschy 1985: 38). Wanneer dit argument toegepast wordt op de drie Réveilvrouwen uit de case studie van deze scriptie zien we dat dit bij Petronella Voûte wellicht van toepassing is, Zij moest ondanks haar strikte leiding over de vrouwen in Asyl Steenbeek in de heer Heldring toch haar meerdere erkennen. Hoewel Voûte het dagelijks bestuur van de inrichting volledig voor haar rekening nam, werd zij door het bestuur

en Heldring in de bestuursvergadering van augustus 1851 op haar plaats geweest. Heldring zegt na een verschil van mening, waarbij Petronella bij de bestuursvergadering is geroepen, dat hoewel zij een grote hulp voor hem was zij zichzelf niet kon beschouwen als 'Hoofd der Inrichting' en dat het beleid en de beslissingen bij verschil van mening toch aan hem moeten worden overgelaten (Hagg e.a. 1983: 53).

Ondergeschiktheid is echter geen term die geassocieerd kan worden met de vrouwen Swellengrebel en Bronovo. Uit hun uitlatingen en acties eerder beschreven in deze scriptie is gebleken dat zij zich niet lieten onderwerpen aan het (mannelijk) bestuur van hun diaconessenhuizen. De Bie en Fritschy nuanceren hun uitlatingen enigszins door te stellen dat het "misschien te ver gaat om *elke* relatie tussen het Réveil en het feminisme van de eerste golf af te wijzen" (De Bie en Fritschy 1985: 56). Zij doelen hierbij op initiatieven van Réveilvrouwen met een neveneffect, bijvoorbeeld het creëren van werkgelegenheid en opleidingsmogelijkheden voor vrouwen van eenvoudiger komaf. Voorbeeld van deze initiatieven bij uitstek is het diaconessenhuis van mevrouw Swellengrebel, opgericht om alleenstaanden en weduwen werk en inwoning te bieden in de pleegzorg en het diaconessenhuis van Bronovo, opgericht als opleidingsinstituut.

Hoewel de visies van Van Drenth en De Haan en De Bie en Fritschy op de betrokkenheid van het Réveil bij de vrouwenbewegingen en emancipatie niet verenigbaar lijken, stellen Van Drenth en de Haan dat door de sociale en politieke activiteiten van vrouwen te verdelen in drie categorieën dit wel mogelijk is (Van Drenth en De Haan 1999: 130). Zij onderscheiden de drie categorieën, vrouwelijk activisme, de vrouwenbeweging en feminisme. Van Drenth en De Haan argumenteren net als de Bie en Fritschy dat de Réveilvrouwen niet gerekend kunnen worden tot het feminisme omdat zij de heersende seksehiërarchie niet wilden veranderen. Toch speelden zij een rol in de geschiedenis van vrouwenemancipatie (Van Drenth en De Haan 1999: 130). Zo waren de vier directrices uit deze scriptie niet direct betrokken bij politieke- of vrouwenbewegingen, maar speelden Boëseken, Swellengrebel en Voûte volgens Van Drenth en De Haan wel een rol in het ontstaan van de vrouwenbeweging en feminisme in negentiende-eeuws Nederland. Dit blijkt uit het feit dat zij allemaal opgenomen zijn in de chronologie van vrouwelijk activisme in Nederland die zij aan het eind van hun boek *The Rise of Caring Power* presenteren (Van Drenth & De Haan 1999:279). Swellengrebel is in deze chronologie opgenomen door haar positie als directrice van het diaconessenhuis Utrecht en Voûte voor zowel haar functie als diacones in dit zelfde huis als directrice van Asyl Steenbeek. Mijndina Boëseken, die overigens niet tot het Réveil behoorde, heeft een plaats in de chronologie door haar werk bij de Vereniging voor Ziekenverpleging Amsterdam, haar positie als adjunct directrice bij de cellulaire gevangenis Amsterdam en haar publicaties. Van Drenth en De Haan stellen dat het overzicht echter niet compleet is, hiervoor

zou meer onderzoek moeten plaats vinden (Van Drenth en De Haan 1999: 282). Zo komt Katharina de Bronovo als enige van de vier directrices uit deze scriptie niet voor in de chronologie, hoewel haar daden grotendeels overeenkomen met die van Henriëtte Swellengrebel. Zij zou daarom op basis van dit onderzoek als directrice van de diaconesseninstelling in Den Haag toegevoegd kunnen worden aan de chronologie.

§ 4.3 PROSTITUTIEBESTRIJDING

Ook de strijd tegen prostitutie is een aanzet geweest voor de vrouwenbeweging en de eerste feministische golf (Hagg e.a. 1983:53). Zo argumenteren De Bie en Fritschy dat het werk van Reveilvrouw Anna van Hogendorp tegen de reglementering van de prostitutie en de 'dubbele moraal' tot een hoogtepunt van de eerste feministische golf gerekend kunnen worden (De Bie en Fritschy 1985: 58). Hoewel Petronella Voûte zich beperkte tot de zorg voor de gevallen vrouwen, gold zij als een grote inspiratie van Van Hogendorp en haar beweging. Van Hogendorp sprak: 'Houd juffrouw Voûte in ere, zij doet een goed werk en heeft er veel voor over' (Dubois 2007). Zij kon echter ondanks haar grote inzet, zeker in het begin van haar aanstelling, niet op bewondering rekenen. Petronella werd gehoond door haar familie en kon rekenen op wantrouwen en afkeer van de buitenwereld en medechristenen (Hagg e.a. 1983: 16, Dubois 2008: 85). Veel mensen achtten het werk met deze gevallen vrouwen als onfatsoenlijk voor een dame van stand. Zij hield bijvoorbeeld zelfs nadat de vrouwen de instelling verlieten briefcontact met velen van hen (Hagg e.a. 1983: 19).

Toch trotseerde Petronella deze smaad en miskennis en 'brak daarmee met alle vooroordeel van haar tijd en stand' (Dubois 2008: 85). Na haar overlijden in 1877 werd haar functie als een erepost beschouwd. Deze voorbeelden zijn een verdere bevestiging dat Petronella Voûte beschouwd worden als voorloper van de vrouwenbewegingen en feminisme in de negentiende eeuw. Er moet echter een kritische noot geplaatst worden bij de bijdrage van Voûte aan de emancipatie van vrouwen. Zo werd de vrouwen in de instellingen geleerd zich onderwerpen, bescheiden en gehoorzaam op te stellen. Zij moesten huisvrouwen en moeders worden, verantwoordelijk voor netheid en geluk (Hagg e.a. 1983: 22). Een beeld dat sterk overeenkomt met het burgerlijk ideaal van gescheiden sferen in Nederland door Blok beschreven en weergegeven in het eerste hoofdstuk.

§ 4.4 PUBLICATIES

Het is opvallend dat Mijndina Boëseken, de enige van de vier directrices is die niet uit een aanzienlijke familie kwam en ook niet tot het Réveil behoorde, wel wordt opgenomen in de lijst van vrouwen die bijgedragen hebben aan vrouwenactivisme in de negentiende eeuw. Zij had geen groot vermogen om te investeren in liefdadigheid, dit heeft waarschijnlijk bijgedragen aan

het feit dat zij als enige van de vier directrices publiceerde. Zo kon zij toch haar ideeën in het openbaar uitdragen.

In het artikel 'Liefdebetoon door vrouwen' dat zij publiceerde in het tijdschrift *De Tijdstroom* schrijft zij bijvoorbeeld over de rol van vrouwen in de zorg:

'...het is een uitnemende zegen, dat voor de vrouw, die zich niet tot het huwelijksleven geroepen ziet of getrokken gevoelt, een werkring is geopend, waardoor haar leven een doel verkrijgt, waarin zij nuttig kan zijn. En dat er velen zijn, die zich ten allen tijde bereid toonden, om eene zelfverloochende liefde jegens naaste te beoefenen.' (Boëseken: 1862: 263)

Ze doelt hiermee op de vereniging waarbij zij zelf als pleegzuster werkzaam was, maar ook op diaconessenhuizen zoals die in Utrecht, waar Henriëtte Swellengrebel directrice van was. Ook schrijft dat jonge vrouwen weinig mogelijkheden tot onderwijs hebben en stelt zij voor om meisjes in weeshuizen op te leiden tot pleegzuster. Zo schrijft zij in hetzelfde artikel het volgende pleidooi over het recht op gelijk godsdienstonderwijs voor vrouwen:

'Begreep men toch het leven der vrouw, als mensch zijnde, die alle levenstoestanden, gelijk aan de man, doorleeft en gevoelt, en dus ook even als hij, troost en kracht in dat leven behoeft. Men zou dan het meisje, gelijk aan de jongeling, opleiden in de kennis Gods, en haar dáár brengen, waar men zich verzamelt, om het woord der Schrift te onderzoeken, en zich te sterken in den Heer, zijnen God.' (Boëseken 1862: 254)

Uit dit citaat blijkt dat hoewel Boëseken niet het netwerk en de financiële middelen had om zelf een opleidingsinstituut op te richten zoals bijvoorbeeld Katharina Bronovo dat deed, zij wel haar ideeën en opvattingen over de positie van de vrouw en onderwijs kon verspreiden doormiddel van verschillende publicaties.

Op basis van zowel de literatuur van De Bie en Fritschy als van Van Drenth en De Haan kan geconcludeerd worden dat de vier directrices niet handelden uit een overtuiging van emancipatie, maar vanuit hun diep gewortelde geloof en de daarbij horende taak zich nuttig te maken voor de hulpbehoevenden in de samenleving. Dit sluit echter niet uit dat zij als vrouwen met een publieke taak invloed hadden op tijdgenoten een volgende generaties, en bijgedragen hebben aan het later ontstaan van vrouwenbewegingen. Zo hebben de initiatieven van met name mevrouw Bronovo, Swellengrebel en Voûte bijgedragen aan de opleidingsmogelijkheden voor vrouwen in de zorg en de basis legden voor bijvoorbeeld de anti prostitutiebeweging die later ontstond. Ook hebben zij hun eigen horizon en die van andere vrouwen die zij betrokken in hun werk verbreed. Hetzelfde geldt voor Mijndina Boëseken die door verschillende publicaties in het publieke domein optrad, en hierdoor haar lezers probeerde te inspireren en beïnvloeden.

CONCLUSIE

Hoewel de ideologie van gescheiden sferen in de negentiende eeuw volgens de auteurs Blok, Vickery, Davidoff & Hall en Clark dominant beschouwd kan worden, was de scheiding tussen man en vrouw het minst strikt in de filantropische organisaties. Hiermee is de eerste deelvraag van dit onderzoek beantwoord.

Omdat het voor welgestelde vrouwen vrij gebruikelijk was om zich vrijwillig in te zetten in de zorg voor de zwakkeren in de maatschappij waren de vier directrices Swellengrebel, Voûte, Bronovo en Boëseken in die zin niet bijzonder. Uitzonderlijk waren zij wel met hun levenslange toewijding aan hun taak. Zij wijdden hun hele leven en vermogen aan de instellingen die zij leidden. Swellengrebel en Bronovo zorgden er met hun eigengereidheid en ambitie voor dat zij een allesbepalende rol speelden in de diaconesseninrichtingen waarvan zij aan het hoofd stonden. Petronella Voûte overschreed de grenzen van de heersende moraal door als dame van stand haar leven te wijden aan gevallen vrouwen. Mijndina Boëseken had verschillende publicaties op haar naam staan en trad hierdoor op buiten de privésfeer.

Door de biografische gegevens van de vier directrices te analyseren was het mogelijk om een antwoord te geven op de hoofdvraag van deze scriptie. Er waren verschillende factoren die het mogelijk maakten voor de vier directrices dat zij uitzonderlijk waren in het uitvoeren van hun publieke taak. Uit de analyse blijkt namelijk dat er een aantal overeenkomstige factoren zijn die vermoedelijk hebben bijgedragen aan het feit dat zij een publieke functie succesvol bekleedden. De analyse van deze factoren vormt tevens een antwoord op deelvraag twee van deze scriptie.

Zo waren de vier directrices allen afkomstig uit een gegoede familie. Dit maakte het mogelijk voor hen om zich bezig te houden met vrijwilligerswerk, zij hoefden niet te werken om bij te dragen aan het familie inkomen. Daarnaast stelde de welvaart van Swellengrebel, Voûte en Bronovo hen in staat om bijvoorbeeld te reizen ter voorbereiding van hun functie, of te investeren in de instellingen waarbij zij betrokken waren. Dezelfde afkomst leidde ertoe dat de dames voor die tijd goed onderwijs volgden, zij leerden lezen, schrijven en eventueel een buitenlandse taal. Mijndina Boëseken was de enige vrouw die daadwerkelijk een opleiding tot pleegzuster volgde. De andere dames, Voûte, Swellengrebel en Bronovo kwamen uit zodanig goede zakelijke- academische- of militaire milieus dat het aannemelijk is dat zij vanuit huis verschillende zakelijke, verzorgende en organisatorische vaardigheden meekregen.

Een andere overeenkomst is het feit dat geen van de vrouwen trouwde. Wat de precieze oorzaak is hiervan is niet met zekerheid vast te stellen, zeker is wel dat zij hierdoor in hun ambities niet beperkt werden door een eventuele strenge traditionele echtgenoot of het krijgen en opvoeden van kinderen.

Ook was het gebruikelijk dat pleegzusters en diaconessen ongehuwd bleven. Een ander belangrijk punt is dat zij omdat zij ongehuwd waren wettelijk handelingsbekwaam verklaard werden en hierdoor zelf hun erfenis konden beheren. Daarnaast bleek uit verschillende bronnen dat de vier directrices in meer of mindere mate beschikten over een sterke persoonlijkheid gecombineerd met een zeker natuurlijk overwicht. Dit heeft hen zeker geholpen in het succesvol vervullen van hun functie en het bereiken van hun ambities.

Ten slotte speelde religie een belangrijke rol in het leven van de vier vrouwen. Zowel Swellengrebel als Voûte en Bronovo waren betrokken bij het protestants Réveil. Ook Boëseken was een zeer gelovige vrouw. Religie was voor hen een belangrijke drijfveer om hun taken binnen de filantropie te vervullen. Daarnaast verschafte hun vrome houding hen ook vertrouwen en aanzien.

De derde deelvraag van dit onderzoek gaat over het vraagstuk of de vier directrices voorvechters van het vroege feminisme waren, of dat zij niet betrokken waren bij feministische ontwikkelingen maar handelden uit andere overtuigingen. Ook deze laatste deelvraag kan naar aanleiding van het onderzoek beantwoord worden. De Bie en Fritschy stellen in eerste instantie dat het werk van Reveilvrouwen niet leidde tot de eerste feministische golf. Zij wijzen echter niet *elke* relatie tussen het Réveil en feminisme af. Initiatieven van Reveilvrouwen met een neveneffect zoals het creëren van werkgelegenheid en opleidingsmogelijkheden voor vrouwen van eenvoudiger komaf droegen wel bij aan de ontwikkeling van het feminisme in de negentiende eeuw. Voorbeelden hiervan zijn het diaconessenhuis van mevrouw Swellengrebel en het diaconessenhuis van Bronovo. Beiden respectievelijk opgericht als instelling om alleenstaanden en weduwen werk en inwoning te bieden in de pleegzorg en als opleidingsinstituut. Ook de strijd tegen prostitutie die mede voortkwam uit het werk van mevrouw Voûte in Asyl Steenbeek is een aanzet geweest voor de vrouwenbeweging en de eerste feministische golf.

Van Drenth en De Haan stellen eveneens dat hoewel Réveilvrouwen niet de intentie hadden om de sekse hiërarchie in de negentiende eeuw te veranderen, vrouwen in publieke functies wel bijdroegen aan het vrouwenactivisme dat uiteindelijk leidde tot het ontstaan van vrouwenbewegingen. Hier zijn de vier directrices Swellengrebel, Voûte, Bronovo en Boëseken een voorbeeld van. Ook verbreedde het filantropisch werk van de vier vrouwen in ieder geval de horizon van de burgerlijke vrouw. Zij kwam in contact met allerlei maatschappelijke verschijnselen en problemen en het stelde haar in staat om zelfstandig op te treden en problemen op te lossen in de publieke sfeer. Het feit dat de vier directrices niet direct als doel hadden de vrouw te emanciperen sluit daarom niet uit dat zij als burgerlijke vrouwen met een publieke taak invloed hadden op tijdgenoten en een inspiratiebron waren volgende generaties.

LITERATUURLIJST

- Banks, O. 1986. *Becoming a Feminist: The Social Origins of "First-Wave" Feminism*. Brighton: Wheasheaf Books.
- Bie, T. de, & Fritschy, W. 1985. 'De 'wereld' van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland'. In Reys, J. (red.), Loosbroek, T. van (red.), & Jansz, U. (red.) et al. *De eerste feministische golf: zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Nijmegen: Sun.
- Blok, J. H. 1998. 'Hemelse rozen door het wereldse leven: Sekse en de Nederlandse burgerij in de negentiende eeuw', in Aerts, R. & te Velde, H. (red.) *De Stijl van de Burger: Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen*. Kampen: Kok Agora.
- Boer, H.W.J. de. 1983. 25 juli 1843- 25 juli 1983. Een greep uit 140 jaren geschiedenis van de Vereniging voor Ziekenverpleging, sedert 1857 gevestigd aan de Prinsengracht 769 te Amsterdam. Amsterdam.
- Boëseken, M.A.A. 1852. 'Kinderzin' In Abbink, J.J. et al. *Broederliefde: gedichten*. Amsterdam: Weijtingh.
- Boëseken, M.A.A. 1854. *De Pleegzuster*. 's Hertogenbosch: Gebr. Muller.=
- Boëseken, M.A.A. 1862. 'Liefdebetoon door vrouwen. De inrigtingen tot ziekenverpleging in Nederland', in *De Tijdstroom* 5, 253-275.
- Boëseken, M.A.A. 1862 *Geeske van den Elzenpas: een verhaal op waarheid gegrond* Amsterdam.
- Clark, L. 2008. *Women and achievement in nineteenth-century Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davidoff, L. & Hall, C. 1988. *Family Fortunes: Men and women of the English middle class, 1780-1850*. London: Hutchinson.
- Drenth, J.M.L. van, & Haan, F.M. de. 1999. *The Rise of Caring Power: Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dubois, O.W. 2007. 'Petronella Voûte. 1804-1877, Directrice opvanghuis prostituees' in: Jacobs, I.D. (red) *Biografisch Woordenboek Gelderland, deel 6, Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis*. Verloren, 2007, 138-140.
- Dubois, O.W. 2008. *Reddende Liefde: het werk van de Heldringstichtingen in Zetten 1847-2010*. Hilversum: Verloren.
- Ellerman, P. 1855. 'De Pleegzuster. Door M.A.A. Boëseken. Met een Voorberigt van W.H. Warnsinck' in *Vaderlandse Letteroefeningen*, Amsterdam.
- Hagg, K., Jansen, N. & Leest, G. van der. 1983. *In het licht der zeden: de positie van prostituees in Asyl Steenbeek en de strijd tegen prostitutie door O.G. Heldring c.s. in de periode 1848-1876*. Kampen: Werkgroep Feminisme en Theologie.
- Heldring, O.H. (red.)1873. *Magdalena: Evangelisch jaarboekje uitgegeven ten behoeve van het Asyl Steenbeek*. Amsterdam.

- Lieburg, M.J. van. 2000. *'Met het beste wat met heeft en kent': de geschiedenis van het Diakonessenhuis Utrecht 1844-1999*. Kampen: Kok.
- Lynden, W.J. van. 1940. 'Grepes uit het verleden' in: Monchy, S.J.R. de, Hogendorp, M.J.W. van, et al. 1940. *Diakonessen-inrichting te 's Gravenhage 1865-1940*. Den Haag.
- Mast, A. van der. 1863. 'Geeske van den Elzenpas. Een verhaal op waarheid gegrond. Door M.A.A. Böeseken, schrijfster van 'De Pleegzuster.'" In *Vaderlandse Letteroefeningen*.
- Meulen, J.N. van der, 1995. 'Henriëtte Swellengrebel'. In Broeke, W. van der, (red.) 1995. *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*. Utrecht: SPOU.
- Posthumus -van der Groot, W.H. e.a. 1977. *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse Tijd*. Nijmegen: Sun reprint.
- Schade van Westrum, L. 1998. *Haagse vrouwen in zeven eeuwen*. Den Haag: Uitgeverij De Nieuwe Haagsche.
- Swellengrebel, Anna Henriëtte, in: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland. URL: <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/SwellengrebelHenriette> [15/04/2012].
- Valk, A. van der, 2012. Boëseken, Mijndina Adriana Antoinette, in: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland. URL: <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/MijndinaBoeseken> [15/04/2012]
- Vickery, A. 1993. 'Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History', *Historical Journal* 36, 2: 383-414.
- Vlis, I. van der, 2012. Bronovo, Sara Katharina de, in: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland. URL: <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Bronovo> [15/04/2012].
- Voûte, Petronella 2012. in: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland. URL: <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Voute> [15/04/2012]